

KIRITMA SO‘ZLARNING SINTAKTIK MUSTAQILLIGI: INGLIZ–O‘ZBEK MATERIALLARI ASOSIDA TAHLIL

Choriyeva Mahliyo

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d., (PhD) Qabulova Sayyora

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi kiritma/kirish so‘zlar hamda ingliz tilidagi parenthetical birliklar (comment clauses, discourse markers, parentheticals)ning sintaktik maqomi qiyosiy yondashuvda yoritiladi. Tahlil markazida “sintaktik mustaqillik” mezonini turadi: (i) gap bo‘lagi bo‘la olmaslik, (ii) valentlig bog‘lanishga kirmaslik, (iii) olib tashlanganda gapning grammatik yadrosi buzilmasligi, (iv) prosodik va punktuatsion ajratilish, (v) pozitsion ko‘chuvchanlik. O‘zbek tilida kiritma so‘zlarning ko‘pincha modal munosabat (ishonch–gumon, baholash, afsuslanish, ta’kidlash)ni, ingliz tilida esa shu bilan birga matnni boshqarish (metadiskurs) va bog‘lovchi munosabatlarni (however, therefore, in fact) signallash funksiyasini kuchliroq bajarishi ko‘rsatiladi. Natijalar tarjima va o‘qitish amaliyoti uchun ikki muhim xulosani beradi: birinchidan, kiritmalarni “gapning grammatik skeleti”dan ajratib o‘rgatish xatolarni kamaytiradi; ikkinchidan, mos ekvivalent tanlashda punktuatsiya va intonatsiya indikatorlari (vergul, tire, qavs; pauza va ohang) asosiy tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kiritma so‘z, kirish so‘z, parenthetical, discourse marker, comment clause, sintaktik mustaqillik, prosodiya, punktuatsiya, qiyosiy sintaksis.

KIRISH

Kiritma birliklar ko‘pincha “gap ichida bor, lekin gapning bo‘lagi emas” degan paradoksal xususiyati bilan ajralib turadi: ular nutqqa so‘zlovchi munosabatini, izohni, aniqlashtirishni yoki matnni boshqarish signallarini kiritadi, biroq kesim atrofida quriladigan sintaktik yadroga bevosita bog‘lanmaydi. O‘zbek grammatik an‘analarida bunday birliklar kirish/kiritma qurilmalar sifatida talqin qilinib, gap bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirmasligi, so‘roqqa javob bo‘lmasligi ta’kidlanadi. Ingliz tilshunosligida esa parentheticallar “host clause” (asosiy gap) tarkibiga chiziqli joylashgan, ammo struktur jihatdan nisbatan mustaqil bo‘lgan segment sifatida izohlanadi; ularning prosodik “uzilish” hosil qilishi ham alohida mezon sifatida ko‘riladi.

Adabiyotlar sharhi qisqacha shuni ko‘rsatadiki, muammo ikki yo‘nalishda bahsli: (1) kiritmalarni sintaksis doirasida “qo‘shimcha/supplement” deb

modellashtirish yoki ularni pragmatik komponent (diskurs tashkiloti) sifatida ko‘rish; (2) bog‘lovchi birliklar (masalan, however, therefore) bilan sof modal-izohiy kiritmalarni (frankly, unfortunately; afsuski, albatta) ajratish mezonlari. Diskurs markerlar bo‘yicha Fraser an‘anasi ularni leksik-sintaktik sinflardan kelib chiqadigan, ammo interpretatsiyada diskurs munosabatini ko‘rsatuvchi pragmatik birliklar deb belgilaydi. O‘zbek materiallarida esa “kiritma so‘z/kirish so‘z/kiritma gap” tasnifi, ularning intonatsion ajralishi va pozitsion joylashuvi haqida qiyosiy ishlanmalar mavjud.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda qiyosiy-funksional va diagnostik tahlil yondashuvi qo‘llanildi. Material sifatida (a) o‘zbek tilida kirish/kiritma qurilmalar haqidagi tavsifiy manbalar va misollar, (b) ingliz tilida parenthetical va diskurs markerlarga doir ilmiy tavsiflar, (c) zamonaviy yozma-og‘zaki nutqdan tipik ishlatmalar asosida tuzilgan (konstruksiya xususiyatini ko‘rsatishga xizmat qiluvchi) minimal juftliklar olindi. Tahlil 5 ta diagnostik test atrofida qurildi:

1. “Olib tashlash” testi: kiritma olib tashlansa, gapning grammatik yadrosi saqlanadimi?
2. “So‘roq” testi: kiritma gap bo‘lagi sifatida so‘roqqa javob bo‘ladimi?
3. “Bog‘lanish/valentlig” testi: kiritma kesimning talab qilgan argumenti (ega-to‘ldiruvchi-hol) rolini oladimi?
4. “Ko‘chuvchanlik” testi: kiritmani gap boshiga/o‘rtasiga/oxiriga ko‘chirish mumkinmi va ma‘no qanday o‘zgaradi?
5. “Prosodiya/punktuatsiya” testi: pauza, ohang va ajratuvchi belgilar (vergul, tire, qavs) barqarormi?

Natijalar. (A) O‘zbek tilidagi kiritma so‘zlarning sintaktik mustaqilligi. O‘zbek tilida kirish/kiritma so‘zlar ko‘pincha modal yoki baholovchi ma‘no bilan keladi: *albatta, ehtimol, afsuski, nazarimda, rostini aytsam, xullas* va b. Ular gap bo‘lagi vazifasida kelmasligi (so‘roqqa javob bo‘lmasligi) hamda gap bo‘laklari bilan sintaktik aloqaga kirmasligi bilan ajralib turadi. Buni diagnostik testlar bilan ko‘rsatish mumkin:

– Olib tashlash:

1. *Afsuski, uchrashuv bekor bo‘ldi.* → *Uchrashuv bekor bo‘ldi.* (yadro saqlanadi)
2. *Ehtimol, u bugun kelar.* → *U bugun kelar.* (grammatika saqlanadi, modal rang kamayadi)

– So‘roq/valentlig: *Afsuski* “qanday?” kabi so‘roqqa gap bo‘lagi sifatida javob bermaydi; u hol emas, balki butun gapga so‘zlovchi munosabatini yuklaydi.

– Ko‘chuvchanlik:

U, ehtimol, bugun kelar. / Ehtimol, u bugun kelar. / U bugun kelar, ehtimol.

Pozitsiya o‘zgarisa ham, kiritmaning “yadrodan tashqariligi” saqlanadi; farq ko‘proq urg‘u va matn oqimiga ta’sir qiladi.

– Punktatsiya: yozma nutqda vergul yoki qavs/tire bilan ajratish me’yoriy. Kiritma qurilmalar intonatsion jihatdan ham ajralishi qayd etiladi.

(B) Ingliz tilidagi parenthetical va discourse markerlarning sintaktik mustaqilligi. Ingliz tilida parentheticallar turlicha ko‘rinishda keladi: comment clause (*I think, you know, frankly*), parenthetical clause, appositive, non-restrictive relative, reporting parentheticals va boshqalar. Ular “asosiy gap oqimi”ni prosodik uzib, qo‘shimcha qatlam (izoh, munosabat, matn boshqaruvi) kiritishi bilan tavsiflanadi. Misollar:

– Olib tashlash:

1. *Unfortunately, the meeting was cancelled. → The meeting was cancelled.*

2. *John is, I think, ready. → John is ready.*

– Struktura: parenthetical segment ko‘pincha host clause argumenti emas; shu sabab u gapning majburiy valentlig tarkibiga kirmaydi (obligator to‘ldiruvchi bo‘la olmaydi). Parentheticallar “supplement” sifatida qaralishi ham shundan.

– Discourse markerlar: *however, therefore, in fact* kabi birliklar ko‘pincha segmentlararo munosabatni bildiradi va syntaktik jihatdan gapning yadro argumentlari bilan bog‘lanmaydi; ular pragmatik sinf sifatida izohlanadi.

(C) Qiyosiy xarita: o‘xshashlik va farqlar. O‘xshashlik shundaki, har ikki tilda ham kiritmalar (i) ixtiyoriy (optional), (ii) ajratuvchi prosodiya/punktatsiyaga moyil, (iii) gap bo‘lagi sifatida so‘roqqa javob bermaydi va (iv) olib tashlanganda grammatik yadro asosan saqlanadi. Farq esa funksional og‘irlikda ko‘rinadi:

1. O‘zbek tilida “modal munosabat” (ishonch–gumon, afsus, ta’kid)ni bildiruvchi kiritmalar markaziyroq; ingliz tilida esa bular bilan birga diskursni “bog‘lash” (*however/therefore*) va “interaktiv” markerlar (*you know, I mean*) juda faol.

2. Punktatsiya: o‘zbek matnida qavs va tire orqali kiritma gap/izohlarni ajratish ancha keng; ingliz tilida ham dash/parentheses ishlatiladi, lekin vergul bilan “light parenthetical”lar (*I think, frankly*) ko‘proq uchraydi (uslubga bog‘liq).

3. Tarjima muammosi: inglizcha *however* doim ham o‘zbekcha *ammo* bilan bir xil maqomda emas; *ammo* ko‘pincha bog‘lovchi (yadroga yaqin) bo‘lsa, *biroq/shunga qaramay* kabi variantlar parenthetical ohangni yaxshiroq berishi

mumkin (kontekstga qarab). Bu yerda sintaktik mustaqillikdan ko‘ra “diskurs bog‘lash” funksiyasi ustun turadi.

Quyidagi ixcham moslashtirish amaliyotda qulay:

- Modal baho: *afsuski* ↔ *unfortunately*; *albatta* ↔ *certainly/of course*
- Epistemik gumon: *ehtimol/balki* ↔ *perhaps/maybe*
- Muallif pozitsiyasi: *nazarimda/menimcha* ↔ *I think/in my view*
- Matn boshqaruvi: *xullas, demak, qolaversa* ↔ *in sum/so/moreover* (lekin bu qatorda “bog‘lovchi vs kiritma” farqini kontekstdan tekshirish zarur)

MUHOKAMA. Olingan natijalar “kiritma so‘z”ni faqat punktuatsion hodisa sifatida emas, balki ikki qatlamli birlik sifatida ko‘rishni talab qiladi: bir qatlam – sintaktik yadro (predikativ skelet), ikkinchi qatlam – pragmatik/kommunikativ izoh (so‘zlovchi munosabati va diskurs navigatsiyasi). Parentheticallar haqida ishlarda aynan shu “chiziqli integratsiya + struktur mustaqillik” dualizmi asosiy belgi sifatida qayd etiladi. O‘zbek materiallarida ham kiritmalar intonatsion mustaqilligi, gap bo‘lagi bo‘lmasligi doimiy belgi sifatida beriladi.

Metodik jihatdan (ingliz tili o‘qitishida ham, ona tili sintaksisida ham) kiritmalarni o‘rgatishda 3 ta “tezkor tekshiruv” foydali: (1) olib tashlab ko‘rish, (2) “qaysi gap bo‘lagi?” deb majburlab ko‘rmaslik, (3) intonatsiya/punktuatsiyani alohida signal deb qabul qilish. Bu yondashuv tarjimada ham xatoni kamaytiradi: talaba kiritmani yadro a‘zosi deb noto‘g‘ri tarjima qilib yubormaydi, aksincha uni mos pragmatik ekvivalent bilan beradi (ba‘zan umuman tushirib qoldirish ham me‘yoriy bo‘lishi mumkin, agar ma‘no yo‘qolmasa).

XULOSA. Birinchidan, o‘zbek va ingliz tillarida kiritma birliklarning sintaktik mustaqilligi “gap bo‘lagi emaslik + yadrodan tashqarilik + prosodik/punktuatsion ajralish” triadasi bilan ishonchli aniqlanadi. Ikkinchidan, ingliz tilida parenthetical/discourse markerlar repertuari va diskursni boshqarish funksiyasi kengroq bo‘lgani uchun, qiyosiy tahlilda “modal” va “diskurs-bog‘lovchi” qatlamlarni alohida ajratish zarur. Uchinchidan, tarjima amaliyotida kiritmalarni to‘g‘ri berish uchun “pozitsiya + ajratish belgisi + uslub” uchligi (masalan, vergul/tire/qavs; og‘zaki pauza) asosiy ko‘rsatkich bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Ziyozoda, U. “Mehmon va mehmondorlik haqida maqollar” (tematik to‘plam).
2. Yuldasheva O.R. “Maqollardagi milliy realiya va lingvomadaniy kodlar...” (mehmondorlik paremiyalari sharhi, 2024).
3. Knowles, E. *Little Oxford Dictionary of Proverbs* (HOSPITALITY, guest/guests indeksleri).
4. Bahromovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. *Web Of Scientist: International Scientific Research*, 83-88.
5. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. *European Journal Of Innovation In Nonformal Education*, 1(2), 61-62.